

منابع مرجع و پایگاه‌های اطلاعات اسلامی

دکتر افشین موسوی چلک دکتر حیدر مختاری

دکتر حمید قاضی زاده

امروز کتابخوانی و علم‌آموزی نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.^۱

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتابخوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه مطالعه هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین سوره‌ای که بر آن فرستاده عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد

1. <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=2696>

شده است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده اند.

دانشگاه پیام نور با گستره جغرافیایی ایران شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه جا و همه وقت، به عنوان دانشگاهی کتاب محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره گیری از تجربه های گرانقدر استادان و صاحب نظران برجسته کشورمان، کتاب ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه مهم و خطیر یاری رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه خطیر یاری می رسانند، سپاسگزاری می نمایم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام نور را منزلگاه اندیشه سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	یازده
مقدمه	سیزده
فصل اول: دایرةالمعارف‌های اسلامی	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری	۱
مقدمه	۱
۱-۱ دایرةالمعارف‌نویسی در تمدن اسلامی و ایران	۲
۲-۱ دایرةالمعارف‌های فارسی و عربی	۵
۳-۱ دایرةالمعارف‌های انگلیسی	۱۵
خلاصه فصل اول	۱۸
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول	۱۸
خودآزمایی تشریحی فصل اول	۱۹
فصل دوم: فرهنگ‌ها (واژه‌نامه‌ها) و اصطلاح‌نامه‌های اسلامی	۲۱
هدف کلی	۲۱
هدف‌های یادگیری	۲۱
مقدمه	۲۱
۱-۲ فرهنگ‌نگاری در جهان اسلام	۲۲
۲-۲ فرهنگ‌های اسلامی	۲۵
۳-۲ اصطلاح‌نامه‌های علوم اسلامی	۲۹
۱-۳-۲ ساختار اصطلاح‌نامه	۲۹
۲-۳-۲ معرفی اصطلاح‌نامه‌های علوم اسلامی	۳۱
خلاصه فصل دوم	۴۳
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم	۴۳
خودآزمایی تشریحی فصل دوم	۴۴

۴۵	فصل سوم: منابع تاریخ و جغرافیای اسلام
۴۵	هدف کلی
۴۵	هدف‌های یادگیری
۴۵	مقدمه
۴۶	۱-۳ تاریخ و تاریخ‌نگاری در تمدن اسلامی
۴۹	۲-۳ منابع مرجع تاریخی
۵۷	۳-۳ دانش جغرافیا در تمدن اسلامی
۵۹	۴-۳ منابع مرجع جغرافیایی
۶۲	خلاصه فصل سوم
۶۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۶۴	خودآزمایی تشریحی فصل سوم
۶۵	فصل چهارم: سرگذشتنامه‌های اسلامی
۶۵	هدف کلی
۶۵	هدف‌های یادگیری
۶۵	مقدمه
۶۶	۱-۴ مروری کوتاه بر سرگذشتنامه‌نویسی در اسلام
۶۹	۲-۴ مهم‌ترین منابع سرگذشتنامه‌ای اسلامی
۸۲	۳-۴ منابع علم رجال
۸۲	۱-۳-۴ معرفی کتب رجالی شیعه
۸۹	۲-۳-۴ منابع رجالی اهل سنت
۹۳	۴-۴ منابع نسب‌شناسی (انساب)
۹۵	خلاصه فصل چهارم
۹۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۹۷	خودآزمایی تشریحی فصل چهارم
۹۹	فصل پنجم: منابع مربوط به قرآن و علوم قرآنی
۹۹	هدف کلی
۹۹	هدف‌های یادگیری
۹۹	مقدمه
۱۰۰	۱-۵ مراجع مربوط به تاریخ قرآن
۱۰۴	۲-۵ کشف‌المطالب‌های (فرهنگ‌های موضوعی) قرآن
۱۱۱	۳-۵ کشف‌الآیات‌ها (معجم الفاظ)
۱۱۸	۴-۵ دایره‌المعارف‌های قرآنی
۱۲۱	۵-۵ فرهنگ‌های (واژه‌نامه‌های) قرآنی
۱۲۸	خلاصه فصل پنجم
۱۲۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم

۱۳۰	خودآزمایی تشریحی فصل پنجم
۱۳۱	فصل ششم: منابع تفسیری قرآن
۱۳۱	هدف کلی
۱۳۱	هدف‌های یادگیری
۱۳۱	مقدمه
۱۳۲	۱-۶ تعریف و تاریخچه تفسیر
۱۳۳	۲-۶ طبقه‌بندی تفاسیر
۱۳۵	۳-۶ معرفی منابع مرجع تفسیری
۱۳۵	۳-۶-۱ تفاسیر شیعه
۱۴۸	۳-۶-۲ تفاسیر اهل سنت
۱۵۴	۴-۶ کشف‌الآیات‌ها در تفاسیر (راهنمای تفاسیر)
۱۵۵	خلاصه فصل ششم
۱۵۵	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم
۱۵۷	خودآزمایی تشریحی فصل ششم
۱۵۹	فصل هفتم: نهج‌البلاغه و سایر منابع مرتبط با امام علی (ع)
۱۵۹	هدف کلی
۱۵۹	هدف‌های یادگیری
۱۵۹	مقدمه
۱۶۰	۱-۷ منابع مربوط به نهج‌البلاغه
۱۶۴	۲-۷ منابع مربوط به غُرر الحکم و دُرر الکَلَم
۱۶۷	۳-۷ منابع مربوط به واقعه غدیر
۱۶۸	خلاصه فصل هفتم
۱۶۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم
۱۶۹	خودآزمایی تشریحی فصل هفتم
۱۷۱	فصل هشتم: منابع حدیثی و معجم‌های احادیث
۱۷۱	هدف کلی
۱۷۱	هدف‌های یادگیری
۱۷۱	مقدمه
۱۷۲	۱-۸ حدیث و حدیث‌نگاری
۱۷۳	۲-۸ علوم حدیث و اقسام آن
۱۷۶	۳-۸ منابع حدیثی شیعه
۱۷۷	۳-۸-۱ کتب چهارگانه حدیثی (کتب اربعه)
۱۸۳	۳-۸-۲ معجم‌ها و فهرست‌های کتب اربعه شیعه
۱۸۴	۳-۸-۳ سایر منابع حدیثی شیعه

۱۹۱	۸-۴ منابع حدیثی اهل سنت
۱۹۱	۸-۴-۱ کتب شش گانه حدیثی (صیحاح سنّه)
۱۹۶	۸-۴-۲ سایر منابع حدیثی اهل سنت
۱۹۸	۸-۴-۳ فهرست ها و معجم های احادیث اهل سنت
۱۹۹	خلاصه فصل هشتم
۲۰۰	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل هشتم
۲۰۱	خودآزمایی تشریحی فصل هشتم
۲۰۳	فصل نهم: منابع مربوط به فرق اسلامی
۲۰۳	هدف کلی
۲۰۳	هدف های یادگیری
۲۰۳	مقدمه
۲۰۴	۹-۱ درباره مذاهب و فرق اسلامی
۲۰۵	۹-۲ منابع مرجع در باب فرق اسلامی
۲۱۰	خلاصه فصل نهم
۲۱۰	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل نهم
۲۱۱	خودآزمایی تشریحی فصل نهم
۲۱۳	فصل دهم: کتاب شناسی های اسلامی
۲۱۳	هدف کلی
۲۱۳	هدف های یادگیری
۲۱۳	مقدمه
۲۱۴	۱۰-۱ تعریف کتاب شناسی و انواع آن
۲۱۹	۱۰-۲ کتاب شناسی های عمومی اسلامی
۲۲۷	۱۰-۳ کتاب شناسی های موضوعی و اختصاصی
۲۳۶	خلاصه فصل دهم
۲۳۷	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل دهم
۲۳۸	خودآزمایی تشریحی فصل دهم
۲۳۹	فصل یازدهم: نرم افزارهای منابع اسلامی
۲۳۹	هدف کلی
۲۳۹	هدف های یادگیری
۲۳۹	مقدمه
۲۴۰	۱۱-۱ معرفی نرم افزارهای علوم اسلامی
۲۴۰	۱۱-۲ نرم افزارهای دایره المعارفی
۲۴۰	۱۱-۳ نرم افزارهای تاریخ اسلام
۲۴۱	۱۱-۴ نرم افزارهای قرآنی و علوم قرآنی

۲۴۵	۱۱-۵ نرم افزارهای مرتبط با سرگذشتنامه‌ها و کتاب‌شناسی‌ها
۲۴۶	۱۱-۶ نرم افزارها و معجم‌های حدیثی
۲۵۱	۱۱-۷ نرم افزارهای مرتبط با نهج‌البلاغه و کلمات قصار
۲۵۲	۱۱-۸ نرم افزارهای فقهی
۲۵۴	۱۱-۹ نرم افزارهای حوزه عرفان و اخلاق
۲۵۵	۱۱-۱۰ سایر نرم افزارها (با پوشش موضوعی عمومی)
۲۵۷	خلاصه فصل یازدهم
۲۵۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل یازدهم
۲۵۸	خودآزمایی تشریحی فصل یازدهم
۲۵۹	فصل دوازدهم: پایگاه‌های اطلاعاتی علوم اسلامی بر روی وب
۲۵۹	هدف کلی
۲۵۹	هدف‌های یادگیری
۲۵۹	مقدمه
۲۶۰	۱۲-۱ کتابخانه‌های دیجیتال و پایگاه‌های تمام متن در حوزه علوم اسلامی
۲۷۷	۱۲-۲ شبکه‌ها و پایگاه‌های تخصصی در حوزه علوم اسلامی
۲۷۷	۱۲-۲-۱ پایگاه‌های قرآنی
۲۸۱	۱۲-۲-۲ پایگاه‌های حدیثی
۲۸۴	۱۲-۲-۳ پایگاه‌های مرتبط با نهج‌البلاغه
۲۸۶	۱۲-۲-۴ واژه‌نامه‌ها و اصطلاح‌نامه‌های علوم اسلامی
۲۸۸	۱۲-۲-۵ پایگاه‌های اطلاعاتی تاریخ اسلام
۲۸۹	۱۲-۲-۶ پایگاه محققان حوزوی
۲۹۰	خلاصه فصل دوازدهم
۲۹۱	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوازدهم
۲۹۲	خودآزمایی تشریحی فصل دوازدهم
۲۹۳	پیوست ۱: نمایه عناوین آثار
۲۹۸	پیوست ۲: عناوین و آدرس اینترنتی پایگاه‌های اطلاعاتی و وب‌سایت‌های علوم اسلامی
۲۹۹	پاسخنامه
۳۰۱	منابع

پیشگفتار

دروس مرجع‌شناسی علوم اسلامی و منابع و خدمات اطلاعاتی علوم اسلامی و انسانی به‌ترتیب از جمله دروس مهم و مصوب مقاطع تحصیلی کارشناسی و کارشناسی ارشد رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی هستند که به‌دلیل اهمیت در اکثر گروه‌های آموزشی به‌عنوان واحد درسی ارائه می‌شوند. انگیزه اصلی تألیف این کتاب، رفع کمبود منابع مناسب برای این درس بوده است. کتاب‌های فراوانی درباره منابع مرجع در ایران تألیف شده است که بیشتر جنبه عمومی دارند و کتاب‌های مناسبی که برای درس مرجع‌شناسی اسلامی تألیف شده است، کتاب مرجع‌شناسی از احمد شعبانی است که در آن به جنبه‌های تاریخی کتاب‌های مرجع اسلامی تأکید و کمتر به معرفی منابع پرداخته شده است. کتاب دیگر، مرجع‌شناسی/اسلامی از افشین موسوی چلک است که با توجه به زمان انتشار کتاب و تغییر کنونی سرفصل دروس، همچنین کهنگی محتوای آن، با شرایط سرفصل جدید و همچنین روزآمدی منابع سازگاری ندارد. یکی دیگر از انگیزه‌های تألیف این کتاب این بود که کتاب درسی مستقلی که مطابق با سرفصل وزارت علوم باشد، در این باب وجود نداشت و مدرّسان هریک جزوهای تهیه‌کرده و در اختیار دانشجویان قرار می‌دهند. از این‌رو، تهیه متنی درسی برای این موضوع بسیار لازم بود.

کتاب حاضر با سرفصل دروس مرجع‌شناسی علوم اسلامی و منابع و خدمات اطلاعاتی علوم اسلامی و انسانی، مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (عتف) همخوانی دارد و برای دانشجویان علم اطلاعات و دانش‌شناسی نگارش شده است؛ اما برای طلاب حوزه‌های علمیه، دانشجویان رشته

الهیات، کتابداران مرجع و پژوهشگران حوزه علوم اسلامی نیز مفید است. ازجمله کاربردهای مهم این اثر کمک در فراهم‌آوری و مجموعه‌سازی منابع حوزه علوم اسلامی در کتابخانه‌هاست و ازطرفی، آشنایی با این منابع به فهرست‌نویسان آثار اسلامی در کتابخانه‌ها کمک می‌کند تا در تشخیص موضوعات و همچنین تشخیص آثار وابسته مانند برگزیده، شرح، ذیل، مستدرک، تكملة، معجم، فهرس و... که اهمیت فراوانی دارند، دقیق عمل کنند.

افشین موسوی چلک - حیدر مختاری - حمید قاضی‌زاده

پاییز ۱۴۰۱

مقدمه

تمدن اسلامی همواره بیشترین اهمیت را برای کتاب و منابع مکتوب که منابع ضروری برای معرفت و هدایت‌اند، قائل بوده است؛ لیکن دسترسی نظام‌مند به این دانش نه فقط متونی را برای خواندن لازم دارد، بلکه وجود آثاری را اقتضا می‌کند که بتوان به آن‌ها برای یافتن پاسخ به سؤالاتی خاص و رهنمونی به اطلاعات مرتبط که در جاهای دیگر آمده‌اند، رجوع کرد. تألیف چنین آثار مرجعی، در ادوار برجسته‌ای از تمدن اسلامی به‌میزان فراوانی بسط‌یافته و تابه حال نیز ادامه پیدا کرده است. توسعه مطالعات اسلامی به اهتمام خاورشناسان و دیگران در غرب نیز به خلق ابزارهای تحقیقی عالمانه برای مراجع اسلامی انجامیده است. برخی از این مراجع را دانش‌پژوهان مسلمان اقتباس یا مطابق منظور خود حکّ و اصلاح کرده‌اند و در مواردی، در تکمیل و توسعه بیشتر منابع و مراجع از آن‌ها الهام گرفته‌اند.

هدف از تدوین این کتاب، آشناکردن دانشجویان علم اطلاعات و دانش‌شناسی و البته دیگر علاقمندان با مراجع اسلامی است و به‌دلیل فراوانی منابع اسلامی، در این کتاب ناگزیر به گزینش منابع شده‌ایم و اهمّ منابع اسلامی مرجع درحد نیاز دانشجویان و برای تدریس طی یک نیمسال تحصیلی گزینش شده است.

کتاب حاضر منابعی را مورد بررسی قرار داده است که اثر مستقل مرجع یا شبه‌مرجع هستند و به‌لحاظ زبانی، کتاب‌های زبان فارسی، عربی و انگلیسی معرفی شده‌اند. کتاب به دوازده فصل تقسیم شده است که تقسیم‌بندی فصول تاحدود زیادی با رده‌بندی BP همخوانی دارد. هر فصل مقدمه‌ای دارد. در پایان هر فصل، ضمن جمع‌بندی

مطالب، سؤالات چهارگزینه‌ای و تشریحی آمده است. فصل اول درباره دایره‌المعارف‌های اسلامی است. در فصل دوم به فرهنگ‌نامه‌ها و اصطلاح‌نامه‌های اسلامی پرداخته شده و فصل سوم به کتاب‌های مربوط به تاریخ و جغرافیای اسلامی اختصاص دارد. در فصل چهارم، منابع سرگذشت‌نامه‌ای، شامل سرگذشت‌نامه‌های جمعی، علم رجال، طبقات، علم أنساب و ... آمده است. فصل پنجم در معرفی منابع قرآن و علوم قرآنی است که در آن، منابع مربوط به کشف‌الآیات‌ها، فرهنگ‌های موضوعی، دایره‌المعارف‌ها و واژه‌نامه‌های قرآنی معرفی شده است. فصل ششم به تفاسیر اختصاص دارد. لازم به ذکر است که علم تفسیر یکی از مباحث قرآنی می‌باشد؛ اما به سبب اهمیت آن و گستردگی مطالب مربوط به این علم، در این کتاب فصل جداگانه‌ای برای آن در نظر گرفته شده است. در این فصل، ضمن توضیح درباره علم تفسیر و روش‌های تفسیری، به معرفی تفاسیر اهل سنت و شیعه پرداخته شده است. در پایان این فصل، کشف‌الآیات تفاسیر (راهنمای تفاسیر) معرفی شده‌اند که راهنمایی است برای پیدا کردن آیات و سوره‌ها در تفاسیر مختلف. فصل هفتم به نهج‌البلاغه و کتاب‌های دیگر مربوط به امام علی (ع) اختصاص دارد. فصل هشتم کتاب با معرفی کتب احادیث شیعه و سنی، به تبیین معجم‌ها و فهرست‌های مربوط پرداخته است. فصل نهم کتاب به معرفی کتاب‌های مربوط به فرق اسلامی اختصاص دارد. فصل دهم در مورد کتاب‌شناسی‌های اسلامی است که کتاب‌نامه‌ها، مقاله‌نامه‌ها و ... را معرفی کرده است. در فصل دهم منابع مرجع اسلامی که در قالب نرم‌افزار و روی سی‌دی‌رام موجود می‌باشد، به‌طور مختصر معرفی شده است و فصل دوازدهم به معرفی پایگاه‌های اطلاعاتی اسلامی مهم موجود در اینترنت پرداخته است.

فصل اول

دایرةالمعارف‌های اسلامی

هدف کلی

هدف کلی این فصل، آشنایی با انواع دایرةالمعارف‌های اسلامی است.

هدف‌های یادگیری

پس از مطالعه این فصل، شما باید بتوانید:

۱. دایرةالمعارف را تعریف و تبیین کنید.
۲. تاریخچه تدوین و نشر دایرةالمعارف‌های اسلامی را توضیح دهید.
۳. دایرةالمعارف‌های اسلامی به زبان فارسی را بشناسید.
۴. دایرةالمعارف‌های اسلامی به زبان عربی را بشناسید.
۵. دایرةالمعارف‌های اسلامی به زبان انگلیسی را بشناسید.

مقدمه

در این فصل ابتدا ضمن تعریف دایرةالمعارف و بیان تاریخچه‌ای از دایرةالمعارف‌نویسی در تمدن اسلامی و ایران، خوانندگان با سیر نگارش این منابع در اسلام و ایران آشنا خواهند شد. در ادامه برخی از مهم‌ترین دایرةالمعارف‌های منتشرشده حوزه علوم اسلامی به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی به‌ترتیب الفبایی عنوان این کتاب‌ها معرفی و ویژگی‌های این منابع به‌لحاظ محتوایی و ساختاری تبیین شده است.

۱-۱ دایرةالمعارف‌نویسی در تمدن اسلامی و ایران

دانشنامه یا دایرةالمعارف برابر نهاده اصطلاح Encyclopaedia است که خود برگرفته از اصطلاح یونانی enkyklios paideia به معنای آموزش فراگیر است و در اصل بر مباحثی چون دستور زبان، معانی و بیان، موسیقی، ریاضیات، فلسفه، اخترشناسی و تربیت بدنی دلالت دارد. این مفهوم به پیدایش اندیشه گردآوری مواد آموزشی پیشرفته در اثری واحد انجامید که در آن روابط و درونمایه هنرها و علوم گوناگون تشریح می‌شود. (آزاد، ۱۳۸۱، ج ۱: ذیل مدخل دایرةالمعارف).

دایرةالمعارف اسم مرکب عربی است و آن را کتابی مشتمل بر مجموعه‌ای از معارف بشری، فرهنگ و علوم و ملخصی قابل فهم از رشته‌های مختلف دانش دانسته‌اند. دایرةالمعارف چکیده‌ای از اطلاعات و آگاهی‌های دقیق، موثق و روزآمد در همه رشته‌های معارف بشری یا رشته‌ای خاص است که برپایه دانش و اطلاعات مختلف گردآوری و برحسب نظامی خاص (بیشتر الفبایی یا موضوعی) مرتب شده است (قرشی، ۱۳۷۵).

اگرچه دایرةالمعارف‌نویسی نوعی تألیف‌نگاری جدید به‌شمار می‌رود، ریشه تاریخی آن را می‌توان در آثار و تألیفات اسلامی که از اواخر قرن دوم هجری به بعد تدوین شده‌اند جستجو کرد (فاتحی‌نژاد، ۱۴۰۰). با پیدایش دین اسلام و گسترش آن در نخستین سده‌های هجری، تمدنی جدید در جهان پدید آمد که تا روزگار معاصر ادامه یافته است. پس از فتوحات سده‌های آغازین، مسلمانان با ترجمه آثار ایرانی، هندی، یونانی و سریانی به زبان عبری، مجموعه‌هایی عظیم از دانش‌های کهن گرد آوردند که منشأ پیدایش آثار نو و بی‌سابقه گردید؛ زیرا دانشوران مسلمان پس از آشنایی با علوم و تمدن‌های باستانی، خود با روش و شیوه‌ای تجربی دست به تحقیق زدند و آثاری نوین به‌وجود آوردند (دهقان، ۱۳۷۵).

مسلمانان در میان آثار یونانی با نمونه‌هایی از دانشنامه آشنا شدند و چون فیلسوف و حکیم و خردمند نزد یونانیان کسی بود که بر دانش‌های گوناگون تسلط داشت، گردآوری آثار چندرشته‌ای رواج یافت. دانشمندان مسلمان نیز طبعاً به تألیف و تصنیف این گونه آثار همت گماشتند و دانشنامه‌های مختلفی در علوم و فنون مختلف تدوین کردند. بعضی از فلاسفه و دانشمندان طبقه‌بندی خاصی از علوم را در اختیار جویندگان علم گذاشتند تا از اختلاف مطالب علمی گوناگون جلوگیری شود و این تقسیم‌بندی را مقدمه‌ای برای فراگرفتن آن علوم قرار دادند تا هر طالب علمی آنچه را که لازم است بداند، قبلاً بشناسد (نشاط، ۱۳۸۱).

دایرةالمعارف‌نویسی در جهان اسلام از قرن سوم هجری شروع شد. در جهان اسلام نیز همچون یونان، فلاسفه بر همه علوم احاطه داشتند و از این‌رو، آثار بسیاری از آنان مجموعه و دایره‌ای از دانش‌های عصر خود بود. اگر دایره‌المعارف را با تعریف دقیق و مصطلح امروزی آن در نظر نگیریم، این آثار را می‌توانیم در زمره نخستین دایره‌المعارف‌ها به حساب آوریم، خواه آن‌ها که شامل همه علوم‌اند و خواه آن‌ها که فقط چند شاخه یا فقط یک شاخه از علوم را دربرمی‌گیرند.

دایرةالمعارف‌های متقدم اسلامی بیشتر موضوعی و غیرالفبایی بودند و طبعی است که به مهم‌ترین زبان علمی حوزه تمدن اسلامی در آن ایام، یعنی عربی نوشته شده‌اند. البته مهم‌ترین دایره‌المعارف‌های اسلامی فارسی، یعنی *دُرّة التاج* از قطب‌الدین شیرازی و *نفائس الفنون* از محمد بن محمود آملی نیز در اواخر قرن هفتم هجری و اوایل قرن هشتم هجری قمری تدوین شده‌اند.

بعضی از دایرةالمعارف‌های اسلامی که در اوایل نوشته شده‌اند، ساختار الفبایی نداشته و در عنوان آن‌ها کلمه دایرةالمعارف وجود ندارد؛ اما این آثار به دسته‌بندی علوم پرداخته‌اند که نویسندگان آن‌ها عبارت بودند از: خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۰ق) که علوم بشری را به چهار دسته تقسیم کرده است. جابر بن حیان (۲۰۰ق) در *رساله الحدود* که پیش از سال ۵۰ ق تألیف شده است و قدیمی‌ترین نوشته موجود به زبان عربی در این زمینه است. فارابی (۲۵۹-۳۳۹ق) در *إحصاء العلوم و التعریف بأغراضها و نیز در مراتب العلوم*، در ترتیب و تقسیم‌بندی علوم از دیگران سبقت جسته و طرح آغازین را پی ریخته و سنگ‌بنای اولیه را برای ایجاد دایره‌المعارف‌های علوم در زبان عربی گذاشته است.

رسائل إخوان الصفا (نیمه دوم قرن چهارم) که گروهی سرّی نگارش کردند، *مفاتیح العلوم* از خوارزمی (۳۸۷ ق)، *شفاء* از ابن سینا (۴۲۹ق)، *حدائق الأنوار فی حقائق الأسرار* (جامع العلوم سینی) از فخر رازی (۶۰۶ ق)، *دُرّة التاج* از قطب‌الدین شیرازی (۷۱۰ق)، *نفائس الفنون* از محمد بن محمود آملی (تألیف در ۷۴۲ق)، *مفتاح السعادة و مصباح السیادة* از طاش کبری‌زاده، از جمله دایره‌المعارف‌هایی هستند که بعد از *إحصاء العلوم* تألیف شدند. اما تعبیر دایره‌المعارف و بعد از آن موسوعه، نخست در نیمه سده نوزدهم میلادی در جهان اسلام متداول شد. تعبیر نخست را المعلم بطرُس بُستانی (۱۸۸۳-۱۹۱۹ م)، صاحب دایرةالمعارف برجسته امروزمین در زبان عربی و جهان اسلام، در نیمه دهه ۱۸۷۰م به‌کار برد.

این مجموعه که عنوان کامل آن *دائرةالمعارف و هو قاموس عام لكل فن و مطلب*^۱ است، بیشتر بر ترجمه *دایره‌المعارف امریکانا*، ویرایش دوم مبتنی بوده و قسمت‌های مربوط به ادب عرب و اسلام را خود بستانی بر آن افزوده است (اسعدی، ۱۳۷۵). *دایره‌المعارف بطرس* بستانی اثری بدیع در روزگار خود بوده و از اهمیت و جایگاه والایی برخوردار است؛ اما یکی از نقاط ضعف آن ذکر نشدن منابع و مراجع است (فاتحی‌نژاد، ۱۴۰۰). متأسفانه این *دایره‌المعارف* تنها تا مدخل «عثمانیه» (۱۱ جلد) تدارک و از آن پس متوقف شد.

گام بعدی در این راه، تدوین *دائرةالمعارف القرن العشرين* از محمد فرید و جدی (۱۲۹۵-۱۳۷۳ق) است که خیلی بیشتر از *دایره‌المعارف* بستانی صبغه دینی دارد و حوزه وسیعی از علوم را پوشش داده است. فرید و جدی قبل از این، اثری به نام *کنز العلوم و اللغة* تألیف کرده بود که *دایره‌المعارف* مختصر به‌شمار می‌آمد و به علت استقبال مردم و مجامع علمی بر آن شد تا مطالب را در اثری دیگری به نام *دایره‌المعارف القرن الرابع عشر/العشرین* گسترش دهد (وجدی، ۱۹۷۱) و این اثر اول بار در سال‌های ۱۹۱۰-۱۹۱۸م در مطبعه *دایره‌المعارف* (قاهره) در ده جلد منتشر شد.

تدوین و نشر *دایره‌المعارف اسلام*^۲، چاپ لیدن، نماد تخصصی شدن پژوهش‌های اسلامی در غرب است (حسین‌زاده و سپهر، ۱۳۹۳). این اثر ثمره تلاش متخصصان بین‌المللی در یک قرن اخیر و مهم‌ترین امتیاز آن فراهم کردن بستری برای آشنایی و گفتگوی غیر خصمانه مذاهب اسلامی است که انتشارات بریل^۳ در لیدن هلند و اتو هارویست لایپزیک^۴ آلمان منتشر کرد.

دانشنامه‌نویسی مسلمانان در عصر جدید به پیروی از/ و بر سبک و سیاق دانشنامه‌نویسی غربی استمرار یافته است. در این میان، سهم اصلی از آن *دایره‌المعارف اسلام* است که بر سیر دانشنامه‌نویسی به زبان‌های اصلی جهان اسلام در دوره جدید تأثیری قاطع و درازمدت نهاد (دانشنامه‌نگاری، ۱۳۹۹)

قدم بعدی در طریق *دایره‌المعارف* نویسی در جهان اسلام و در زبان عربی همان ترجمه‌ای است که در فاصله سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۶۵ از چاپ اول *دایره‌المعارف* انگلیسی

۱. بستانی، بطرس. *دایره‌المعارف و هو قاموس عام لكل فن و مطلب*. - بیروت: دارالمعرفه، متن کامل *دایره‌المعارف* بطرس بستانی از طریق کتابخانه دیجیتال نور با آدرس <https://noo.rs/twgm> در دسترس قرار دارد.

2. Encyclopedia of Islam

3. Brill

4. Leipzig Otto Harrassowitz

(یا فرانسوی) اسلام (تا حرف ظ) به عمل آمد. در گام‌های بعدی، دایره‌المعارف‌ها یا موسوعات دیگری در زبان عربی منتشر شدند که هیچ‌کدام حتی ردپای اهتمام‌های قبلی را نیز نداشتند.

دایرةالمعارف / اسلام دارای نارسایی‌هایی از قبیل توجه نامتعادل به موضوعات مختلف، به‌خصوص توجه ناکافی به مذهب شیعه، مباحث کلامی و موضوعات مربوط به ایران و علمای ایرانی بود (حسین‌زاده، سپهر، میرحسینی و پروین گنابادی، ۱۳۹۹) که در ایران، قبل از انقلاب اسلامی نیز برای کاهش و رفع این نارسایی‌ها تلاش شده است؛ اما بعد از انقلاب اسلامی، تألیف این‌گونه منابع رشد و گسترش یافته است. البته به‌دلایل مختلف، هیچ‌کدام از آن‌ها تکمیل نشده است. در ایران، از سال ۱۳۲۷ ش برای ترجمه *دایره‌المعارف / اسلام* به زبان فارسی کوشش‌هایی شد؛ اما به ثمر نرسید. در سال ۱۳۴۸، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، به ترجمه *دایرةالمعارف / اسلام* پرداخت که نخستین دفتر آن با نام *دانشنامه ایران و اسلام* در سال ۱۳۵۴ ش. منتشر شد و سپس به‌تدریج تا ۱۳۶۰ نُه دفتر دیگر آن انتشار یافت. در *دایرةالمعارف فارسی* (به سرپرستی غلامحسین مصاحب) نیز شماری از مقالات *دایرةالمعارف / اسلام* عیناً ترجمه و چاپ شد.

در ادامه این فصل به معرفی مهم‌ترین دایره‌المعارف‌های اسلامی به زبان‌های عربی، فارسی و انگلیسی به‌ترتیب الفبایی عناوین آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۲ دایرةالمعارف‌های فارسی و عربی

ذیلاً به چند دایرةالمعارف اسلامی مهم به زبان‌های فارسی و عربی اشاره و در باب هریک اطلاعاتی مرجع‌شناختی عرضه می‌شود.

دانشتنی‌های اسلامی برای نوجوانان / تدوین گروهی از محققان. - تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۸. ۳ ج.

دانشنامه «دانشتنی‌های اسلامی برای نوجوانان» یک اثر مرجع فوری است که درباره اسلام و مسائل اسلامی، شامل موضوع‌های مختلفی مانند معرفی آثار و متون اسلامی، آشنایی با اشخاص و بزرگان اسلامی چون مراجع و علمای شیعه و همچنین معنای واژه‌ها و عبارت‌هایی است که پس از انقلاب از سوی رهبران دینی و سیاسی ایران به‌کاربرده شده

است. این اثر به عنوان نخستین دایرةالمعارف اسلامی پاسخگوی سؤالات نوجوانان (برای گروه‌های سنی «د» و «ه»؛ دوره راهنمایی و دبیرستان) در حوزه مسائل اسلامی و دینی است. این دانشنامه از «آب» آغاز می‌شود و با واژه «یهودا» به پایان می‌رسد.

دانشنامه ایران و اسلام/ زیر نظر احسان یارشاطر. - تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۴-ج.

این کتاب ترجمه و تکمیل فارسی دایرةالمعارف اسلام می‌باشد و زیر نظر احسان یارشاطر ترجمه شده است. *دانشنامه ایران و اسلام* عبارت است از ترجمه مقالات *دایرةالمعارف اسلام* همراه با رفع نواقصی که در باب ایران و تشیع دارد. مقالات دانشنامه شامل مباحث مردم‌شناسی، باستان‌شناسی و تاریخ و جغرافیا و مذاهب و زبان‌ها و علوم، ادبیات، هنرهای ایران و عالم اسلام و همچنین سرگذشت مردان و زنانی است که در تاریخ ایران و جامعه اسلامی اعتباری یافته‌اند (دانشنامه ایران و اسلام، ۱۳۵۴). *دانشنامه ایران و اسلام* با آنکه کمر همت به رفع نواقصی بسته است که در مورد مذهب و معارف تشیع در *دایرةالمعارف اسلام* وجود داشته است، ولی در عمل توفیق چندانی در رفع این نواقص نیافته و در مقایسه با *دایرةالمعارف فارسی* مصاحب که دایرةالمعارف عمومی است و نه تخصصی، در مسائل اسلامی و به‌خصوص شیعه ضعیف‌تر است.

مدخل‌های این کتاب براساس الفبایی حرف به حرف تنظیم‌شده و در پایان هر مقاله، منابع کتاب‌شناختی و امضای نویسنده مقاله آمده است. از ارجاع «نگاه کنید به» در این کتاب استفاده شده است. نخستین دفتر آن در سال ۱۳۵۴ توسط بنگاه ترجمه و نشر و آخرین دفتر (دفتر ۱۱) در سال ۱۳۷۰ منتشر شده است و آخرین مدخل این کتاب «اردبیل» است. پس از انقلاب، این پروژه تحت نام *دانشنامه جهان اسلام* ادامه یافت. متن کامل این کتاب از طریق خدمات Google books به نشانی <https://books.google.com> قابل دسترس است.

دانشنامه جهان اسلام/ زیر نظر احمد طاهری عراقی، مصطفی میرسلیم و نصرالله پورجوادی - تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ۱۳۶۹-ج.

چون کار طبع و نشر *دانشنامه ایران و اسلام* بعد از انقلاب اسلامی و پس از انتشار جلد ۱۱ متوقف ماند، پس از کوشش‌های بسیار، مؤسسه‌ای با عنوان بنیاد دایرةالمعارف اسلامی برای